

УДК 159.9:37.015.3

Ольга Анатоліївна Гульбс,
доктор психологічних наук,
професор кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
м. Умань, Україна
ORCID: 0000-0002-5300-8570
1960.09.05m@gmail.com

Ігор Валерійович Лантух,
доктор психологічних наук,
доцент кафедри економічної теорії та права,
Харківський національний університет
ім. В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-0891-2704
igor.lantukh@karazin.ua

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВИКЛАДАЧА

У статті розглядається проблема дослідження розвитку свідомості особистості викладача закладів вищої освіти, оскільки свідомість є одним із фундаментальних понять у системі психологічних понять. Приділяється увага умовам функціонування і розвитку свідомості особистості викладача та відмічається, що свідомість є фундаментальним поняттям особистості викладача і має велике значення у розвитку його діяльності. Доведено, що самосвідомість особистості визначає рівень самоорганізації викладача, принципи його поведінкової саморегуляції, самопобудови і самоствердження.

Ключові слова: особистість викладача, свідомість, самосвідомість, теоретична структура свідомості, характеристика свідомості та самосвідомості особистості викладача, розвиток свідомості та самосвідомості особистості викладача.

Olga Gulbs,
PhD of Psychological,
Professor of Psychology chair,
Pavlo Tychna Uman State
Pedagogical University
Uman, Ukraine
ORCID: 0000-0002-5300-8570
1960.09.05m@gmail.com

Igor Lantukh,
PhD of Psychological,
associate professor of Economic
Theory and Law,
V.N. Karazin Kharkiv
National University
ORCID: 0000-0002-0891-2704
igor.lantukh@karazin.ua

THE PROBLEM OF THE DEVELOPMENT OF CONSCIOUSNESS AND SELF-CONSCIOUSNESS OF THE TEACHER'S PERSONALITY

The article considers the problem of studying the development of consciousness of a teacher of higher education institutions, because consciousness, in general, is not only fundamental but also a limiting concept in the system of psychological concepts. The process of development of consciousness of high school teachers who directly form the personality of future specialists as leaders of any society is clarified. The theoretical structure of consciousness is studied, which includes such components as cognitive, reflexive, value-semantic, orientational, which are in close interaction and give the individual a holistic reflection of objective reality and affect the socio-psychological level of its development. These components function in the mind as a whole. Therefore, the authors consider the content of the consciousness of the teacher's personality as a specific form of subjective reflection of objective reality, in which he is included and which affects his actions and states. The authors emphasize that in this aspect we should pay attention to such key functions of consciousness as reflective, generative (creative, creative), regulatory and evaluative, reflective, spiritual, and socio-cultural.

Attention is paid to self-consciousness as a special form of consciousness that reflects the level of development of consciousness. It is proved that self-awareness determines the level of self-organization of the individual, the principles of his behavioral self-regulation, self-construction, and self-affirmation. The authors determine the conditions for the functioning and development of teachers' consciousness and their self-consciousness. This is because the activities of higher education teachers have a high level of social significance, as society assigns him two important and interrelated tasks: preservation and enhancement of cultural heritage of society; socialization of the individual at the stage of its professional formation.

Keywords: *teacher's personality, consciousness, self-consciousness, the theoretical structure of consciousness, characteristics of teacher's consciousness and self-consciousness, development of teacher's consciousness and self-consciousness.*

Проблема дослідження свідомості є однією з центральних, а разом з тим дискусійних через свою складність, оскільки свідомість є одним із фундаментальних понять у системі психологічних понять. Упродовж тривалого часу вона залишається однією з актуальних і значущих у вирішенні філософських, психологічних, фізіологічних, соціологічних проблем осмислення специфіки, умов функціонування й можливостей розвитку. З огляду на сучасні знання в умовах сьогодення ця проблема набуває нового сенсу.

Існують різні авторські концепції свідомості, між тим поняття свідомості і до цих пір не має чіткого визначення й механізму розуміння. Воно важко піддається теоретизації та об'єктивізації, що породжує певні сумніви у можливості її наукового пізнання, зокрема, засобами психології. Саме це, на думку М. К. Мамардашвілі, зумовлює істотне зниження зусиль академічної психології, спрямованих на вивчення свідомості.

Поняття свідомості має різний зміст залежно від того галузевого тезауруса, до якого воно належить. У філософії свідомість трактується як граничне поняття філософії як такої [19]. В інших наукових галузях свідомість розглядається як форма відображення об'єктивної дійсності. Поняття свідомості при цьому є конгруєнтним до імпліцитної картини світу суб'єкта, з образом світу цього суб'єкта.

Ю. М. Швалб [23] при аналізі філософських підходів до розуміння дефініції свідомості зазначає, що воно близьке до визначення через ставлення до матерії у 3 площинах: у ставленні до суспільства (свідомість є продуктом суспільно-історичного розвитку), відносно мозку (вона є функціональною властивістю мозку) і відносно об'єкта (свідомість представляє собою ідеальне відображення дійсності), і стверджує, що свідомість є функцією власне не мозку, а людини, що взята в цілому, тобто в єдності її природної та соціальної сутностей.

У радянській психології одним із перших розгорнуту концепцію свідомості розробив Л. С. Виготський, який визнав свідомість як істинний предмет психології. Надалі він визначив структуру свідомості через значення та смисл, а також проблематику мислення та мовлення як центральну. Л.С. Виготський виокремив дві основні характеристики свідомості – цілісність і системність: «Свідомість розвивається як ціле, змінюючи з

кожним новим етапом свою внутрішню будову і зв'язок частин, а не як сума часткових змін, що відбуваються в розвитку кожної окремої функції» [8].

Вагомий внесок у вивчення проблеми свідомості здійснив О. М. Леонт'єв. Установивши соціальний генезис індивідуальної свідомості, науковець відзначав, що свідомість повинна бути осмислена не лише як знання, але і як ставлення, і як спрямованість. Дослідником свідомість визначається як специфічно людська форма суб'єктивного відображення об'єктивної реальності, як картина світу, що відкриває суб'єкт, в яку включається він сам, його дії та стани [11].

Основні положення теорії свідомості було сформульовано С. Л. Рубінштейном. Дослідник звернув увагу на поєднання у свідомості двох її сторін – знання та переживання, вважаючи, що свідомість – це усвідомлення об'єкта, що знаходиться поза ним, який у процесі цього усвідомлення трансформується та виступає у вигляді відчуття, думки. Автор виділив три структурні елементи свідомості: пізнання, споглядання, дія. Свідомість для нього – це «не тільки відображення, але і ставлення, не тільки пізнання, але й оцінювання» [16, с. 150].

Намагаючись визначити природу людської свідомості, О. Р. Лурія розглядав її як вищу психічну функцію, яка дає людині можливість оперувати не тільки в наочному, а й у внутрішньому плані, глибше проникаючи до сутності речей та їхніх відношень, він також відзначав провідну роль мови у формуванні свідомості людини [13, с. 98].

На думку В. М. М'ясищева свідомість є вищим ступенем розвитку психіки і являє собою «єдність відображення людиною дійсності та її ставлення до цієї дійсності» [14, с. 129]. Б. Г. Анан'єв [3] вказував на зв'язок індивідуальної свідомості із суспільною. Б. Ф. Ломов [12] вважав, що свідомість формується, розвивається та виявляється у діяльності, яка є соціальною за своєю природою. Психічні явища виникають у процесі взаємодії суб'єкта з об'єктивним світом. Свідомість породжується й формується як психологічний механізм залучення індивідуального буття до життя суспільства й разом із тим суспільного буття до життя індивіда.

Нашу увагу привернули деякі зарубіжні концепції свідомості. Зокрема, К. Шнайдер пропонує своє, надто радикальне і багато в чому спірне, вирішення питання про специфіку свідомості [26]. Науковець вважає, що свідомість можна визначати у формах процесу сприйняття, оскільки він пов'язаний зі знанням людини про те, що вона сприймає. Враховуючи погляди Г. Лінке [25] щодо свідомості як функціональної сутності, С. Саймонтон висловлює парадоксальну думку, що свідомості як постійного феномена взагалі не існує, а існує кожного разу окремий досвід, певна трансформація дійсності, певний момент ситуації [27].

Своєрідним є розуміння свідомості К. Шнайдера та Р. Мей, які ототожнюють її зі знаннями. Під свідомістю, зазначають автори, «ми розуміємо знання про події або стимули оточуючого середовища, а також знання про когнітивні явища, такі як пам'ять, мислення і тілесні відчуття» [26]. Р. Стернберг визначає чотири положення, що характеризують свідомість: по-перше, це процес, по-друге, свідомість відзначається суб'єктивним усвідомленням ходу часу, по-третє, їй притаманна реальність, яку вона відображує, і, нарешті, свідомість пов'язана з мовою [28, с. 109].

Мета статті – з'ясувати процес розвитку свідомості та самосвідомості особистості викладача вищої школи, який безпосередньо формує особистісні якості майбутніх фахівців, як керманців будь-якого суспільства.

Для того, щоб наблизитися до розуміння того, що являє собою свідомість особистості як психологічний феномен, проаналізуємо деякі існуючі визначення свідомості, її функції. Згідно з визначенням психологічного словника, свідомість – це вищий рівень психічного відображення та саморегуляції, який властивий лише людині, як суспільно-

історичній істоті. Це свідчить про те, що свідомість є вищим етапом розвитку психіки, її властиві якості, що характерні для психічного відображення: активність, динамічність, сукупність чуттєвих та розумових образів, які безпосередньо виникають у суб'єкта в його «внутрішньому досвіді» та передбачають його практичну діяльність. Виділення у свідомості відображальної функції, внутрішніх переживань та можливостей розвитку самостереження дає особистості можливість пізнання інших психічних явищ, їх рефлексії та самого себе.

Важливими функціями свідомості вважаються інформаційна та орієнтувальне оцінювання явищ дійсності. Оцінювання означає підхід до дійсності з точки зору того, що потрібно людині. Ці якості свідомості сприяють формуванню регулятивно-управлінської функції свідомості, що дозволяє регулювати та управляти поведінкою людини, її діяльністю.

Аналізуючи структуру свідомості, Л. С. Виготський розділяв її системну і смислову будову. Під системною будовою свідомості вчений розумів складну сукупність взаємин окремих функцій між собою, специфічну для кожного вікового ступеня людини. Одиницею аналізу смислової будови свідомості автором було запропоновано значення. Він розглядав значення як засіб усвідомлення. Значення розумілося як певний еквівалент операції, за допомогою якої людина мислить даний предмет. Принцип системності будови свідомості ґрунтується на розумінні свідомості як цілісного явища, окремі функції якого перебувають у численних зв'язках і стосунках. Вирішальну роль у формуванні системи дослідник відводив соціокультурним факторам, які представлені у вигляді знаково-значенневих систем [8].

Дослідження В. П. Зінченко [9] дозволило виділити п'ять функцій свідомості: відображальну, породжувальну (творчу, креативну), регулятивно-оцінну, рефлексивну й духовну. Важливою є рефлексивна здатність, наявність якої є основою для розвитку творчих здібностей, креативності, що особливо необхідні в наукових дослідженнях. Вивчення форм свідомості дозволило виділити дві її основні форми – індивідуальну та суспільну. Суспільна свідомість: політична, моральна, правосвідомість, національна, естетична, релігійна, професійна – допомагає людині усвідомлювати навколишній світ. Поряд з індивідуальною та суспільною свідомістю виділяються такі форми свідомості, як колективна, класова, національна свідомість. Ці терміни характеризують ті спільні риси, які властиві більшості людей, що належать до тієї чи іншої спільноти. О.М. Леонтьєв зазначав, що свідомість не можна розглядати як замкнене буття, свідомість завжди спрямована на який-небудь предмет [11].

В. П. Зінченко описує свідомість як цілісне формування, що містить два основні рівні: нижчий – буттєвий та верхній – рефлексивний. Рефлексивний рівень утворює значення і смисл. Буттєвий рівень – біодинамічна тканина живої дії та чуттєва тканина образу [9]. Ці поняття дослідник вводить для пояснення ефектів чутливості «живого руху» під час його реалізації. Взаємодія біодинамічної тканини дії та чуттєвої тканини образу, їхнє взаємопроникнення забезпечують взаємооборотність простору й часу, і суб'єкт стає здатним розв'язати «смислову задачу» [9]. Ця точка зору В. П. Зінченка є дуже важливою для нас, оскільки що дає можливість зрозуміти і те, як функціонує професійна свідомість.

Ф. Є. Василюк [6] доповнив модель структури свідомості О. М. Леонтьєва і залучив до неї предметний зміст образів та слова-знаки [11]. В. Ф. Петренко, досліджуючи індивідуальну свідомість подає її у вигляді багаторівневої системи, що містить як усвідомлювані компоненти, так і такі, що не усвідомлюються [15]. Наукове знання включається в буденну свідомість як готовий і трохи спрощений елемент для засвоєння.

Разом зі зростанням інтелектуальності буденної свідомості відбувається процес ускладнення наукової свідомості.

Розглядаючи характер системної організації наукового та буденного знань, необхідно вказати, що однією з найбільш важливих особливостей наукового знання є його теоретичний характер. Специфіка сучасного наукового знання нерозривно пов'язана з практикою й особливо з професійною діяльністю людини, які не виключають випадковості, і часто буденну та наукову свідомість розділяють за цими ознаками. У буденній свідомості відбувається в основному лише констатація явищ, предметів діяльності людини, а наукове знання досліджує закономірності, відрізняючись високою пояснювальною здібністю.

Зв'язок наукової та буденної свідомості виявляється, у першу чергу, в історичному розвитку наукової свідомості. Наукове знання включається в буденну свідомість як готовий елемент для засвоєння. Взаємозв'язок повсякденно-практичного та емпіричного наукового знання – найбільш очевидний, наочний зріз взаємин буденної та наукової свідомості у зв'язку з тим, що мала теоретичність наукового емпіричного знання в будь-якому випадку зближує його зі знанням буденним [23].

Розрізнення буденної та наукової свідомості в контексті нашої роботи означає, що одна й та сама предметна сфера може утворювати достатньо значущі і стійкі конструкти як у буденній, так і в науковій свідомості. Ю. М. Швалб вважає свідомість такою цілісністю, яка є внутрішньо диференційованою, структурно та композиційно оформленою і може змінюватися, відображаючи світ і одночасно породжуючи його. Науковець розвиває ідею цілепокладаючої свідомості. На його думку, через цілепокладаючу свідомість особистість одержує можливість діяльній організації своїх взаємин зі світом; свідомість існує як протікання трьох взаємопов'язаних процесів: споглядання, мислення та відображення [23].

На думку Н. Ф. Шевченко, центральною ланкою свідомості особистості є її система ціннісних орієнтацій, яка визначає спрямованість діяльності особистості і є основою для вибору цілей і засобів діяльності [24]. Т. М. Титаренко розуміє свідомість як особливий вид мислення, яке оперує не окремими категоріями, а цілими смисловими утвореннями, котрі органічно поєднують у собі раціональне та емоційне тлумачення [18]. В. В. Столін вказує, що свідомості властиве активне й цілеспрямоване ставлення людини до навколишньої дійсності, яке формується у процесі суспільної праці [17, с. 86].

К. О. Абульханова вважає, що свідомість особистості структурно характеризується наявністю: ієрархії цінностей; уявлень; поглядів; переконань; мотивів; які проявляються у вчинках і поведінці моментів раціонального та емоційного [1]. Г. В. Акопов виділяє у структурі свідомості уявлення, поняття, знання, переконання, ціннісні орієнтації, інтерес до проблем, мотиви, стосунки. Автор відзначає, що свідомість містить переконання, ідеали, ціннісні орієнтації, спрямованість, соціальні потреби, мотиви та інтереси, прагнення, соціально орієнтоване мислення, почуття, волю [2].

Для структурного аналізу свідомості необхідно виявити всі її елементи, їхню взаємозумовленість між собою і зв'язок з цілим. Аналізуючи підходи до визначення свідомості та її структури в нашому дослідженні, ми дотримувалися поглядів О. Ф. Бондаренка щодо структури свідомості як вищої форми психічного відображення. По-перше, це сукупність знань про навколишній світ, отже, у структуру свідомості входять пізнавальні психічні процеси, за допомогою яких відбувається пізнання світу. По-друге, свідомість включає самопізнання, самооцінку, самовідношення, тобто ієрархію оцінних ставлень до себе й інших. По-третє, свідомість включає цілеутворення й ціннісний компонент життєдіяльності, тобто цілі, мотиви й сенси здійснення діяльності. По-четверте, свідомість включає базисне орієнтування в місці і часі. Усі ці чотири

компоненти свідомості формують її цілісну структуру: пізнавальну, рефлексію, ціннісно-смыслову й орієнтування [4].

На рис. 1 подано загальні структурні компоненти свідомості. Когнітивний компонент є фундаментом, на якому ґрунтується світогляд людини з її переконаннями, ціннісними орієнтаціями, інтересами.

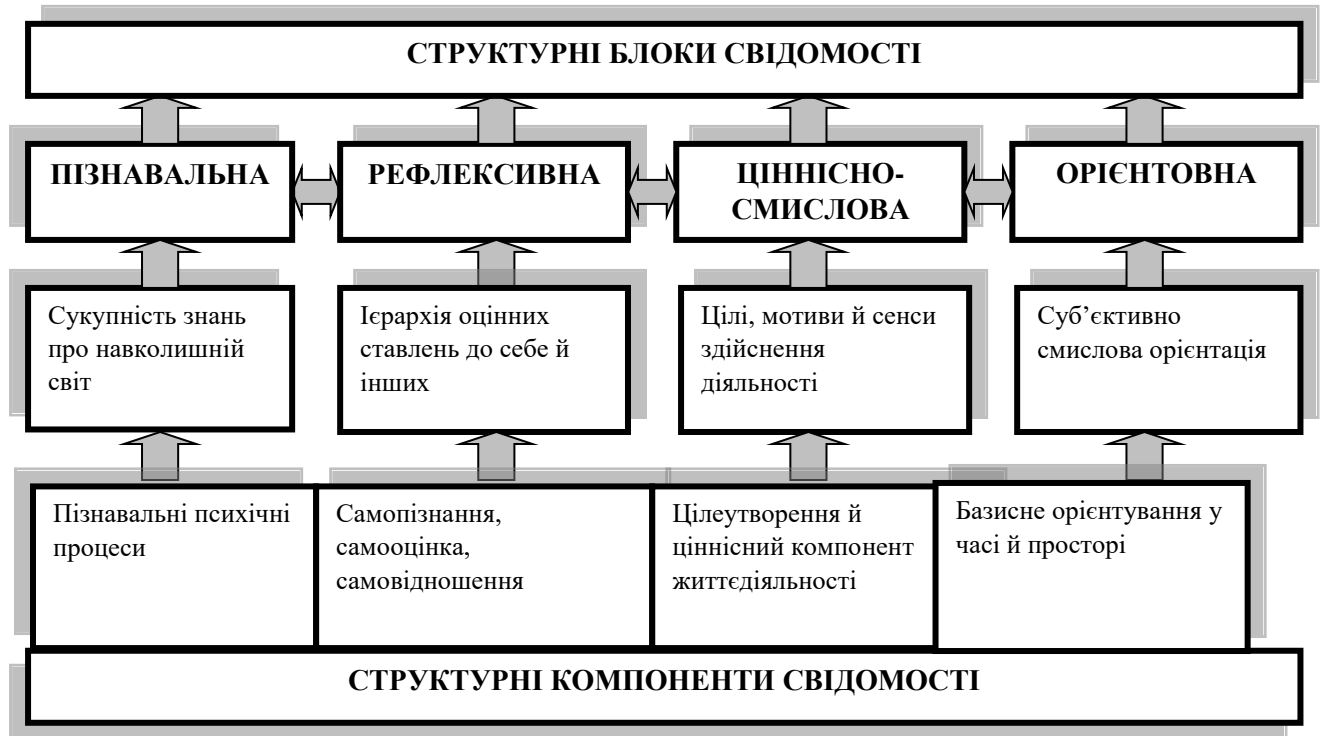

Рис. 1. Теоретична структура свідомості

Розглядаючи людину як небаїду до оточуючих, ряд дослідників звернули увагу на моральні цінності, які дають людині установку реалізації духовної культури. Поєднання цінностей і ідеалів є основою та фундаментом для формування особистості у суспільстві.

С. Л. Рубінштейн [16] першим вказав на взаємозв'язок мотивів та характерологічних властивостей індивіда у своїй концепції кільцевої залежності між психічними властивостями особистості та її діяльністю. Відповідно до даної концепції у діяльності особистості (праця, навчання) її психічні властивості «не тільки виявляються, але й формуються». Автор вважає, що за «кільцевою» залежністю між характером і поведінкою розкривається така ж залежність між характерологічними властивостями і свідомістю, зокрема, таким її компонентом, як мотив. Саме через мотив і у мотиві відкриваються шляхи для дійсного активного формування характеру.

Емоційний компонент свідомості є своєрідною внутрішньою мірою сприйнятливості особистості, виявлення її здатності переживати глибоке задоволення у зв'язку з поведінкою, в якій реалізуються норма або переживання незадоволення, обурення, коли ці норми порушуються.

У структурі свідомості «емоційний компонент несе на собі основне психологічне навантаження тому, що в ньому виявлена сутність суб'єктивного ставлення особистості до норм та вимог, емоційно-чуттєве відображення еволюційно передуює когнітивно-абстрактному» [5, с. 21]. Усі структурні компоненти свідомості функціонують як єдине ціле: когнітивний компонент органічно пов'язаний з мотиваційним, поведінковим та емоційним компонентами.

Відомо, що самосвідомість є особливою формою свідомості. Вона відображає рівень розвитку свідомості та її спрямованість, а тому самосвідомість слід розглядати як невід'ємний структурний компонент особистості.

Дослідження самосвідомості особистості (Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, Дж. Келлі, І. С. Кон, К. Роджерс, В. М. Соколов, В. В. Столін, П. Р. Чамата, К. Шнайдер та ін.) дають підставу розглядати її як важливий структурний компонент особистості. І. С. Кон спробував виробити синтез філософських, соціально-психологічних, історико-культурних аспектів проблеми самосвідомості. Він дав наступне визначення самосвідомості: «Сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе як суб'єкта діяльності, називається самосвідомість» [10, с. 103]. Уявлення індивіда про самого себе складається в уявний образ «Я». Розвиваючи цю думку, дослідник стверджує, що «самосвідомість – усвідомлення себе як деякої стійкої, більш-менш певної одиниці, яка зберігається незалежно від змінних ситуацій (усвідомлення своєї ідентичності)» [7, с. 97].

У дослідженнях О.С. Цокур самосвідомість визначається як «вище вираження свідомості у людини як члена суспільства, спрямоване на саму себе» [20, с. 57]. І. І. Чеснокова, виділяючи психологічний аспект самосвідомості, вказує на те, що він передбачає, перш за все, розкриття «специфіки свідомості і самосвідомості як особливих феноменів особистості, їх здатності регулювати і саморегулювати поведінку і діяльність особистості на різних рівнях її розвитку». Самосвідомість, стверджує автор – це «ставлення особистості до усвідомлених сторін її внутрішнього світу» [22, с. 36–48].

У витоків вивчення проблеми самосвідомості стояв П. Р. Чамата [21]. Самосвідомість дослідник визначав як усвідомлення людиною себе самої та свого ставлення до зовнішнього світу, ставлення до інших людей. Механізми саморегуляції вивчаються ним як вияв внутрішньої самоактивності особистості.

П. Р. Чамата, вивчаючи структуру самосвідомості, звернув увагу на такі аспекти психологічної діяльності людини як пізнавальна, мотиваційна, емоційно-вольова. Автор стверджує, що на розвиток самосвідомості впливають саморегуляція, самоконтроль самооцінка самодисципліна, самоповага, самоаналіз, самозадоволення та інші.

Більшість дослідників єдині в тому, що самосвідомість визначає рівень самоорганізації індивіда, принципи його поведінкової саморегуляції, самопобудови і самоствердження. Безумовно, основна складність у вирішенні питань, пов'язаних із самосвідомістю особистості, полягає в тому, що у людини безліч власного «Я», які об'єднуються в уявний образ «Я». Структуру образу «Я» становлять такі компоненти, як Я-минуле, Я-майбутнє, Я-реальне, Я-ідеальне, Я-очима інших.

Окрім образу «Я», у структурі самосвідомості можна виділити наступні компоненти: цінності, ідеали, рівень вимог, уявлення про способи самооцінювання. Виходячи з того, що названі компоненти є особистісними утвореннями, можна стверджувати, що проблема формування самосвідомості набуває особливого значення при включенні людини у професійно-трудова діяльність. А самосвідомість особистості професіонала, особистісні утворення є ядром свідомої регуляції його поведінки і діяльності.

Підвищення ролі «людського чинника» в сучасних соціально-економічних умовах сприяло акцентуванню уваги дослідників на питаннях самосвідомості. Цим обумовлена поява ряду наукових психологічних досліджень, пов'язаних з різними аспектами проблеми самосвідомості (Б. Ф. Ломов [12], В. Ф. Петренко [15], В. В. Столін [17]). Результати наукових досліджень дозволяють дійти висновку, що при відповідному рівні розвитку самосвідомості діяльність людини буде продуктивнішою, а це, у свою чергу, сприятиме вищому зростанню і формуванню позитивної особистісної Я-концепції.

Інтегральним утворенням фахівця є, перш за все, процес його самосвідомості, за допомогою якої він пізнає себе і ставиться до себе як до суб'єкта праці й конкретної діяльності, особистості та індивідуальності.

Самореалізація розглядається як здійснення індивідуальних і особистісних можливостей «Я» за допомогою власних зусиль, а також співпраці з іншими людьми. Самореалізація відіграє найважливішу роль протягом усього життєвого шляху особистості, визначаючи його в цілому. Умовою успішної самореалізації є динамічна функціональна єдність, де реальний образ світу й образ «Я» врівноважуються через адекватну самооцінку.

Ці теоретичні підстави дозволяють представити відповідну схему багаторівневої психологічної організації особистості, в якій свідомість належать до вищого соціально-психологічного рівня розвитку особистості і посідають певне місце в ієрархічній структурі індивідуальності (рис. 2).

Самооцінка певною мірою обумовлює визначення соціальної адаптації особистості, є регулювальником поведінки і діяльності. Формування адекватної самооцінки можливе на основі самопізнання. Здатність до самопізнання реалізується за допомогою сприйняття й осмислення своєї поведінки, дій, переживань, результатів діяльності. У самопізнанні співвідносяться мотиви і вчинки, одні бажання та прагнення з іншими. У результаті особистість самовизначається, виділяє для себе найбільш значущі потреби, відкриває своє «Я». Самопізнання виконує «регулюючу функцію, пов'язану з самовдосконаленням й пошуком сенсу життя» [3, с.116].

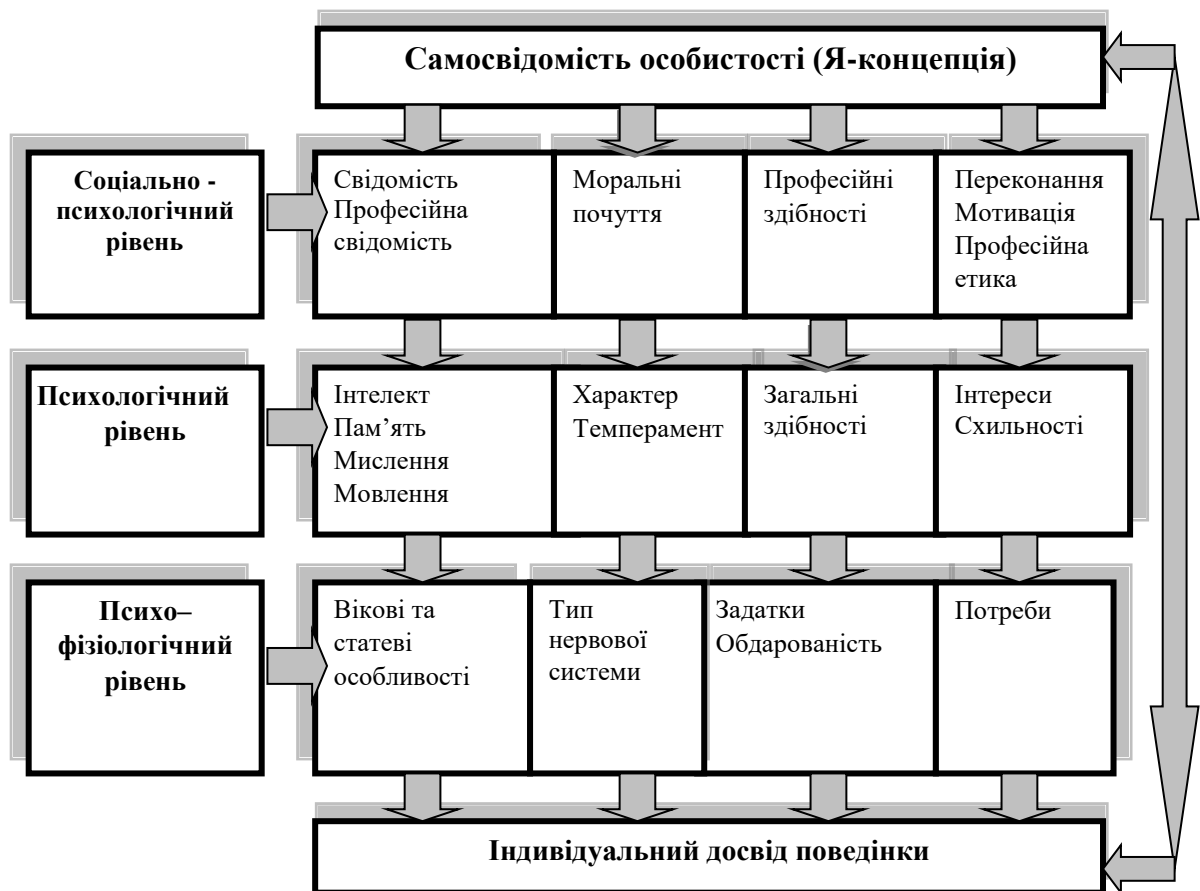

Рис. 2. Багаторівнева психологічна організація особистості (за Б. Г. Ананьєвим, Б. Ф. Ломовим)

Діяльність викладача вищої школи має високий рівень соціальної значущості, оскільки суспільство покладає на нього два важливі та взаємопов'язані завдання:

збереження і примноження культурної спадщини суспільства; соціалізація особистості на етапі її професійного формування.

Таким чином, розглянувши теоретичні підходи до проблеми свідомості особистості, запропонувавши власне бачення суті цього поняття можна зробити висновок, що це складна багатокомпонентна характеристика особистості. На нашу думку, розглянути свідомість викладача вищої школи можливо лише на основі розкриття її змісту, структури та дефініцій. Це обумовлює глибше вивчення свідомості викладача в діяльності.

Найважливішими компонентами у структурі свідомості вітчизняні вчені виділяють: пізнавальний, ціннісно-смысловий, рефлексивний та орієнтований компоненти, які знаходяться у тісній взаємодії і дають особистості цілісне відображення об'єктивної дійсності і впливають на соціально-психологічний рівень розвитку його особистості. Отже, ми можемо подати зміст свідомості особистості викладача, як специфічну форму суб'єктивного відображення об'єктивної реальності, в яку включається він сам і що впливає на його дії і стани. В цьому аспекті слід приділити увагу таким ключовим функціям свідомості як відображальна, породжувальна (творча, креативна), регулятивно-оцінна, рефлексивна, духовна та соціокультурна.

Важливішим структурним компонентом особистості викладача є його самосвідомість, яка допомагає йому усвідомлювати себе як суб'єкта діяльності. Уявлення викладача про самого себе складає образ «Я», структуру якого становлять компоненти: «Я – реальне», «Я – ідеальне», «Я – минуле» та інші.

Самосвідомість, як складне психологічне утворення, є нерозривною єдністю когнітивного, емоційного та регулятивного компонентів. Внутрішній і зовнішній світ відображаються в свідомості особистості, яка містить дві складові: одна з яких спрямована на зовні, а інша відображає внутрішню сутність самої особистості на споглядання себе, свого духовного світу [17]. В. М. Мясичев виділяє у відносинах особистості «емоційну», «оцінну» і «поведінкову» сторони. У його трактуванні, емоційний компонент сприяє формуванню емоційного ставлення особистості до усього, що її оточує, у т. ч. і самої себе. Оцінний компонент сприяє сприйняттю й оцінці об'єктів середовища, людей і самого себе. Поведінковий компонент сприяє здійсненню вибору стратегій і тактик поведінки особистості стосовно значущим (цінним) для неї об'єктів середовища, людей і самого себе [14].

Таким чином, аналіз теоретичних підходів до проблеми свідомості показав, що це складна, багатокомпонентна характеристика особистості. У дослідженні визначені підходи до розуміння проблеми розвитку свідомості особистості викладача, обґрунтовані дефініція, зміст, структура її, розроблена теоретична модель структури свідомості та обґрунтована багаторівнева психологічна організація особистості. Доведено, що самосвідомість особистості викладача визначає рівень самоорганізації його, принципи поведінкової саморегуляції, самопобудови і самоствердження. Перспективами подальшого дослідження є розробка програми розвитку свідомості та самосвідомості особистості викладача та шляхи їх реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова К. А. Психологія та свідомість особистості. Проблеми методології, теорії та дослідження реальної особистості. В.: НВО МОДЕК, 1999. 216 с.
2. Акопов Г. В. Проблеми свідомості в психології: навч. допомога. М.: Вид-во МПСІ; В.: Вид-во НВО МОДЕК, 2004. 232 с.
3. Ананьев Б. Г. Вибрані психологічні праці: у 2 т. М.: Педагогіка, 2000.

УДК 159.9:37.015.3

Олександр Володимирович Кобець,
доктор психологічних наук,
професор кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
м. Умань, Україна
ORCID: 0000-0002-9096-6313
kobezalex59@ukr.net

Валерій Васильович Лантух,
доктор історичних наук,
професор кафедри краєзнавчо-туристичної роботи,
соціальний і гуманітарних наук,
Українська інженерно-педагогічна академія
м. Харків, Україна
ORCID: 0000-3039-1312-1948
lantuhap@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена особливостям розвитку еколого-правовій свідомості особистості та її значенню у сучасних умовах розвитку суспільства. Відмічається, що екологічна свідомість особистості – це найвищий рівень відображення індивідом навколишньої дійсності, навколишнього середовища, що забезпечує гармонійне співіснування та взаємодію людини та природи. Дається визначення еколого-правовій свідомості особистості, як механізму забезпечення екологічного права, який діє винятково на знанні еколого-правових норм, їхнього розуміння, усвідомлення необхідності їх дотримання. Доведено, що еколого-правова свідомість особистості диктує людині правила поведінки у навколишньому природному середовищі й дозволяє подолати еколого-правовий нігілізм у суспільстві, формує процес вироблення й засвоєння суб'єктом певних норм поведінки по відношенню до природи, а правопорядок є тим юридичним результатом, до якого прагне й державна влада, і всі суб'єкти права.

Ключові слова: особистість, екологічна свідомість, структура екологічної свідомості, еколого-правова свідомість, особливості розвитку еколого-правової свідомості.

Alexander Kobets,
PhD of Psychological,
Professor of Psychology chair,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Uman, Ukraine
ORCID: 0000-0002-9096-6313
kobezalex59@ukr.net

Valery Lantukh,
PhD of Historical, Professor of the Department
of Local History and Tourism,
social sciences and humanities,
Ukrainian Engineering Pedagogics Academy
Kharkiv, Ukraine
ORCID: 0000-3039-1312-1948
lantuhap@gmail.com

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL AND LEGAL CONSCIOUSNESS OF PERSONALITY

The article is devoted to the peculiarities of the development of ecological and legal consciousness of the individual and its significance in modern conditions of social development. It is noted that the ecological consciousness of the individual is the highest level of individual reflection of the surrounding reality, the environment, which ensures the harmonious coexistence and interaction of man and nature. It is emphasized that the law in the ecological consciousness can be defined as a set of principles, rules, and norms that guide people in determining their attitude to nature, as well as the forms, methods, and extent of their influence on it. The authors testify that the precepts of environmental law are implemented in an orderly system of environmental relations through decisions, actions, and actions of the subjects of environmental law. The definition of ecological and legal consciousness of the individual as a mechanism for ensuring environmental law, which acts exclusively on knowledge of environmental and legal norms, their understanding, awareness of the need to comply with them. The study emphasizes that the ecological and legal consciousness of the individual is an individual, unique value-semantic system of construction and interpretation of ecological reality, planning of personal behavior, and activities concerning the environment. It is proved that the ecological and legal consciousness of the individual dictates the rules of behavior in the environment and allows to overcome ecological and legal nihilism in society, forming the process of development and assimilation of certain norms of behavior concerning nature, and law and order is the legal result. Which is sought by both state power and all subjects of law. Ecological and legal consciousness is a certain level of personal consciousness, which contains psychological abilities that ensure the inclusion of the individual in the process of regulation and self-regulation of environmental and legal activities, orientation, and self-orientation in the environment.

Keywords: *personality, ecological consciousness, the structure of ecological consciousness, ecological and legal consciousness, features of the development of ecological and legal consciousness.*

Вирішення проблеми розвитку еколого-правової свідомості набуває сьогодні актуального значення саме в рамках психологічних, педагогічних та соціологічних досліджень. Вироблення шляхів забезпечення екологічної стабільності та безпеки знаходиться саме у площині інтеріоризації норм екологічного законодавства кожною людиною через формування еколого-правової культури відповідного світогляду, природоцентричного типу. Саме еколого-правова свідомість уможливорює якісну зміну способу життєдіяльності сучасної людини, перетворюючи її на екологоорієнтовну, наповнюючи її відповідними ціннісними орієнтаціями щодо охорони та збереження природних ресурсів, ефективності їх використання.

Відомо, що збільшення кількості техногенних катастроф, соціально-політична нестабільність держави, зміщення акцентів у бік економічних пріоритетів в умовах збільшення масштабів антропогенного впливу на природу загострюють проблему забезпечення екологічної безпеки суспільства саме через розвиток еколого-правової свідомості особистості, яка вимагає свого ретельного дослідження.

Дослідження проблеми розвитку екологічної свідомості за різними напрямками здійснено багатьма дослідниками. Так, вироблення дефініції поняття «екологічна свідомість» надано у роботах І. В. Кряж, В. Г. Панка, Л. В. Потапчук, В. О. Скребця; проведено структурно-функціональний аналіз екологічної свідомості у роботах Т. Г. Ковальчук, С. Н. Кравченко, О. Ю. Набочук, М. К. Романова; з'ясовані чинники розвитку екологічної свідомості у дослідженнях Е.В. Гурусова, І. О. Євтеєва, С. І. Ясвіна; запропоновано шляхи розвитку такими науковцями, як А. А. Алдашева, В. І. Медведєв, Ю. О. Саунова, Ю.М. Швалб, О. Ю. Хворостова, М. В. Худоянц, В. О. Ясвін; проаналізовано екологічну свідомість як екологоорієнтований світогляд особистості у дослідженнях О. В. Гагаріна, О. В. Іващенко, В. І. Панова.

Визначення структурно-функціональної конструкції екологічної свідомості особистості останнім часом традиційно притаманна науковим дослідженням. Це, насамперед, обумовлено наявністю досить розбіжної кількості тлумачень природи як психологічного феномена, що породжує різне розуміння серед учених її сутності та структури. Так, більшість дослідників (Г. В. Акопов, А. А. Алдашева, В. І. Вернадський,

Е. В. Гірусов, І. В. Кряж, В. І. Медведєв, В. І. Панов, В. А. Скребець) пропонують розглядати екологічну свідомість у соціокультурній та психологічній площині, основним результатом якої є формування екологічної культури та екологоорієнтованої діяльності. Також є дослідження, в яких акцентується увага саме на соціально-правовій складовій екологічної свідомості щодо забезпечення екологічної безпеки. Значний внесок у її дослідження здійснили такі вчені як М. М. Бринчук, Д. О. Буркин, І. Л. Вершок, В. І. Данилов-Данільян, Л. В. Ращупкина, С. В. Солоухіна, Н. О. Шеяфетдинова та ін. Відповідно до цього будуються різні концепції становлення екологічної свідомості особистості.

Буденна екологічна свідомість, на думку І. О. Євтеєва [7], є нездатною знайти шляхи вирішення екологічних проблем, що обумовлено неспроможністю щодо виявлення глибинних причино-наслідкових зв'язків, у той час як екологічна проблематика потребує науково-філософського осмислення. Екологічна свідомість покликана виробити ідеальні форми соціоприродної взаємодії, в яких діяльність людини та розвиток природного середовища будуть співіснувати на гармонійній основі. Побудова й систематизація екологічної свідомості як грані світогляду, здатність екологічної свідомості відповідати на знову виникаючі обставини, пов'язані з екологічними проблемами – необхідна умова перетворення порядку соціального буття в його співпадаючу з навколишнім світом форму. Тому формування екологічної свідомості, її інтегрування в суспільну свідомість стають завданнями всіх культурних пріоритетів, ідеалів, соціальних інститутів, оскільки лише при злитті екологічної свідомості з загальноприйнятими й загальнозрозумілими культурними поглядами й нормами можливе її впровадження як у соціальне-духовне життя суспільства, так і в особисту культуру кожної людини.

За визначенням А. М. Львовичкіної, «екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини у екологічному світі, а також саморегуляція даного відображення». На думку дослідника екологічна свідомість має трикомпонентну структуру: когнітивний; емотивний; конативний (поведінковий) компоненти [13]. Дослідник наголошує на тому, що свідомість як психологічна категорія та як явище людської психіки не може бути за своєю природою «екологічною», «економічною», «політичною» або ще якою-небудь. Але свідомість, як і мислення, може визначатися змістом та спрямованістю домінуючих ставлень людини до дійсності. У такому розумінні сутності екологічної спрямованості саме відносно екологічного змісту психічного відображення дійсності можна говорити про екологічну свідомість.

Екологічна свідомість фахівця, на думку О. В. Гагаріна [5] та Р. О. Турчаєвої [22], слід розуміти як інтегративне утворення особистості, що формується в умовах екологоорієнтованої діяльності, а тому в якості структурних компонентів виділено когнітивний, перцептивно-афективний, емоційно-вольовий, ціннісно-орієнтаційний та мотиваційно-поведінковий, де провідна роль належить екологоорієнтованим цінностям, засвоєння яких розширює обізнаність особистості та збагачує її знаннями про природу, обумовлює стимулювання пізнавального пошуку в освоєнні цього знання, забезпечує розвиток суб'єктивного ставлення до природи через виділення себе з навколишнього природного світу і в той же час усвідомлення себе невід'ємною його частиною. В цьому плані ціннісно-орієнтаційний компонент екологічної свідомості виступає як центральний і системоутворюючий. На думку дослідників, екологічна свідомість є вищою формою розвитку психіки, що знаходить реальність свого існування у взаємодії людини з середовищем. Становлення такої свідомості відбувається як зміна психіки індивіда, коли його процеси сприйняття, переживання й поведінки функціонально інтегруються в психічні стани, а психічні стани перетворюються у структурні компоненти свідомості.

У контексті екопсихологічної концепції «Я-відношення» В. О. Скребця [21], особливостями екологічної свідомості є уявлення про життєвий шлях людини в системних його проявах як адаптивного процесу, що забезпечує саморегуляцію поведінки та діяльності за умов зміненого довкілля, також виділені філогенетичні та культурно-історичні витoki екологічної свідомості. Основними властивостями екологічної свідомості, на думку дослідника, є: за рівнем рефлексії – експліцитність (розгорнутість уявлень) та імпліцитність (їх згорнутість), а за показником спрямованості – компліцитність (причетність людини до того, що свідомо чи підсвідомо відтворюється). Важливе значення дослідник приділяє категорії «еко-я-відношень», яка є продуктом відтворенням власного «Я» по відношенню до навколишнього світу та зовнішнього середовища. Адже саме трансформація усіх складових «еко-я-відношень»: психічні стани, суб'єктивно значущі цінності, соціальний та культурний досвід, стан екології, когнітивні особливості – уможлиблює адаптивну доцільність екологічної свідомості.

На думку І. В. Кряж, наукові уявлення про навколишній світ, місце в ньому людини та гармонізація її взаємин із довкіллям пов'язані з розвитком екологічної свідомості як результату відображення специфічних соціальних екологічних законів існування, визнання суб'єктивного значення наявних стратегій і технологій взаємодії з природним середовищем та формування на цій основі певного способу життя. На думку автора, під екологічною свідомістю традиційно розуміється сукупність екологічних уявлень, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею. Саме сформований тип екологічної свідомості визначає поведінку людей по відношенню до природи. Екологічна свідомість не виділяється пересічною людиною в специфічну окрему сферу, вона є голографічним віддзеркаленням свідомості загалом і відокремлюється від неї лише у процесі наукового аналізу. Екологічна свідомість у вузькому сенсі як ціннісне ставлення до природи розглядається як різновид свідомості поряд з такими її видами, як економічна, політична, правова, релігійна [11].

Свідомість є ідеальною формою відображення, відтворення, породження дійсності, що не заважає їй бути реальною, об'єктивною, буттєвою, тобто тією, що бере участь у бутті [1, с. 466]. Науковці наділяють свідомість властивостями «живого тіла», розмірність якого близька до космічних розмірностей. В. І. Вернадський визначає, що це «величезне тіло» знаходиться в «пульсуючій рівновазі й породжує нові форми» [3, с. 78].

Наукові уявлення про навколишній світ і гармонізацію взаємин людини з навколишнім середовищем пов'язані з розвитком екологічної свідомості як результату відображення специфічних соціальних екологічних законів існування, визнання суб'єктивного значення наявних стратегій і технологій взаємодії з природним середовищем і формування на цій основі певного способу життя. Саме сформований тип екологічної свідомості, на думку О. Ю. Набочук, визначає поведінку людей по відношенню до природи [14, с. 94]. Екологічна свідомість з точки зору екопсихологічного підходу до розвитку психіки на думку В. І. Панова, постає як системна якість психіки, (процесів, станів і структур свідомості), яка породжується й розвивається у взаємодії людини з навколишнім середовищем (соціальним і природним), що дозволяє індивіду безпосередньо відчувати й пережити єдність з іншими людьми, природою навколишнього світу і своєю власною природою [15].

Слід зазначити, що екологічна свідомість є складною реальністю, яка має свою структуру та рівні, які до кінця ще не визначені й по-різному трактуються дослідниками. Визначення місця й ролі екологічної свідомості в системі взаємопов'язаних і взаємозалежних суспільних явищ служить основою для аналізу її внутрішньої структури, оскільки остання формується не сама по собі, а визначається роллю даного явища в суспільному житті.

Мета статті – з'ясувати процес розвитку еколого-правової свідомості, яка актуалізується сьогоденним буттям особистості.

З огляду на проаналізовані теоретичні підходи щодо сучасних досліджень концепцій змісту та структури екологічної свідомості особистості нами пропонується розглянути структуру екологічної свідомості (рис. 1). При розгляді екологічної свідомості особистості на соціокультурному рівні можливо визначити духовний вимір, який формується упродовж всього життя особистості. Цей вимір обумовлює узгодженість та диференціацію в просторі «між Я – Ти, Я – Інший, це відчуття власної магічної сили, яке можна називати світом або простором, що вимагає заповнення Іншим, відмінним від самого індивіда: іншим Я, іншою реальністю» [14, с. 95].

На думку М. К. Романової, «духовний вимір, що розвивається стає колискою свободи, моральної поведінки, совісті і, на наш погляд, більшою мірою, а ніж інші рівні свідомості, зумовлює розвиток екологічної свідомості особистості. Саме духовний аспект свідомості зумовлює наповнення простору (стосунків) між людиною і природою певним змістом, що ґрунтується на одному з базових почуттів: довіри або недовіри. Якщо характер взаємодії особистості й оточуючого світу базується на недовірливих стосунках, людина протиставляє себе силам і об'єктам природи, боїться їх і тому намагається оволодіти природою. Якщо означена взаємодія зумовлена почуттям довіри, стосунки між людиною, іншими і природою наповнюються гармонією, взаємоповагою, що веде до усвідомлення, відчуття особистістю самої себе як частини великого цілого (планети Земля) та до її конструктивних дій по збереженню природних ресурсів, відновленню рівноваги в системі «людина – природа» [19, с. 271].

Духовний вимір свідомості особистості дозволяє виходити за межі системи «людина – природа», наповнюючи гармонією будь-які стосунки (з самою собою, оточуючими, навколишнім світом). Завдяки цьому особистість може розвинути власну екологічну свідомість до її найвищого рівня, який ми називаємо універсальним рівнем. Наступний вимір буттєвий («буттєво-емпіричний») у соціокультурному просторі складається, за В. П. Зінченком, з «біодинамічної тканини живого руху, предметної дії та чуттєва тканина образу» [8]. У межах екологічної свідомості цей рівень, на думку М. К. Романової [19], зумовлює певну поведінку особистості, що спрямована на природу, формує тактику і стратегію взаємодії людини з навколишнім середовищем. Усе людство і кожен окремий індивід є включеними в циклічні процеси природи і врешті-решт залежні від них. Усі форми життя на Землі мають свою внутрішню цінність, яка не може визначатися через поняття користі для людини. Об'єктивний зв'язок природи й потреб людини знаходить відображення в особистісному внутрішньому світі, забарвлюється ним і набуває певного ступеня значущості. У силу цього практично будь-яке ставлення до природи набуває своєрідного суб'єктивного ставлення [9].

Саме особливості суб'єктивного ставлення особистості до світу природи наповнюють простір взаємозв'язків у системі «людина – природа» певним змістом. На рефлексивному («буттєво-гносеологічний») рівні відтворюється система значень і сенсів взаємодій людини з навколишнім середовищем. Ці процеси, як зазначає М. К. Романова, рідко бувають симетричними, між ними спостерігається недомовленість або наддомовленість, які спонукають до розвитку свідомості в цілому [19]. Вивченню рефлексивного й буттєвого вимірів свідомості присвячено дослідження О. М. Леонтєва [12], який розвивав ідею С. Л. Рубінштейна [20] про взаємозв'язок свідомості особистості з її буттям і діяльністю. О. М. Леонтєвим виділено три складові свідомості: чуттєву тканину, значення і смисл [12].

В. П. Зінченко доповнив структуру свідомості біодинамічною тканиною, що служить своєрідним містком, що з'єднує свідомість і поведінку. Однією з рушійних сил розвитку

й саморозвитку особистості науковець уважав напругу, що виникає між біодинамічною та чуттєвою тканиною свідомості людини [9]. Роль значення і смислу в екологічній свідомості особистості досить повно висвітлено в дисертаційному дослідженні О. В. Білоусом [2].

Рис. 1. Структура екологічної свідомості особистості

Щодо виокремлення компонентів, які входять до структури екологічної свідомості в соціально-правовому рівні, треба зазначити, що на підґрунті індивідуального та суспільного досвіду у вигляді думок, знань, концепцій екологічна свідомість формує власні цінності, що відображають подвійну сутність людини як суб'єкта, що протиставляє себе природі, так і суб'єкта, який є нерозривною частиною цієї природи. Екологічна освіта та виховання сприяють формуванню екоцентричного типу світогляду й розглядаються як сукупність знань, уявлень, поглядів, переконань, ідеалів, моральних оцінок відносно навколишнього середовища, природи загалом, які інтегруються в особистісну систему екологічних цінностей, що визначають напрям життя й діяльності особистості. Такому світогляду притаманний непрагматичний характер ставлення до природи [5].

Екологічна свідомість включає в формування поведінки особистості такі властивості, як наполегливість, ініціативність, упевненість у можливості й результативності активних дій або протилежних їм. Вона реалізується через розум, почуття, мотиви, інтереси, позиції, учинки та діяльність [19].

Включення в екологічну свідомість категорії права є джерелом регуляції системи людина-природа, людина-соціальне середовище. Право в екологічній свідомості можна визначити як сукупність принципів, правил і норм, якими керується людина, визначаючи своє ставлення до природи, а також форми, способи й обсяг свого впливу на неї. Приписи екологічного права реалізуються в упорядковану систему екологічних правовідносин за допомогою рішень, учинків і дій суб'єктів екологічного правопорядку. Щоб правопорядок досяг визначеного правом рівня (якості) законності, він повинен формуватися лише правомірними діями і вчинками суб'єктів екологічного правопорядку. Це можливо лише тоді, коли названі суб'єкти самі володіють певним рівнем екологічної правосвідомості. Таким чином, еколого-правова свідомість – це механізм забезпечення екологічного права, який діє винятково на знанні еколого-правових норм, їхнього розуміння, усвідомлення необхідності їх дотримання.

І. Л. Вершок звертає увагу на те, що «процес формування еколого-правової свідомості здійснюється в тісному взаємозв'язку трьох елементів: еколого-правової просвіти, еколого-правової освіти та еколого-правового виховання. Тільки в сукупності ці елементи можуть забезпечити умови формування в індивідів необхідного рівня екологічної правосвідомості та еколого-правової культури» [4, с. 50].

На думку О. В. Пригари [17], актуальність еколого-правової просвіти, освіти та виховання зумовлена наданням економічним інтересам першочергового значення в питаннях суспільного розвитку. Це позначається певним чином також на інтенсивності й екстенсивності у сфері природокористування, супроводжуючись активним впливом людини на навколишнє середовище. Тому важливе значення в питанні охорони навколишнього середовища та раціонального природовикористання має розуміння та практика впровадження альтернативних пріоритетів щодо поєднання екологічних та економічних інтересів. У першу чергу це стосується громадян, які організують та здійснюють господарську діяльність. У той же час слід відзначити, що більшості населення не притаманний високий рівень як обізнаності в питаннях екологічного законодавства, так і прийняття правової відповідальності щодо його порушення. Відсутність здатності надавати адекватну оцінку можливих наслідків втручання у природу, насамперед з позицій гармонізації відносин у системі «суспільство-природа» пояснюється низьким рівнем чи відсутністю еколого-правової культури та еколого-правової свідомості громадян.

Еколого-правова свідомість диктує людині правила поведінки в навколишньому природному середовищі й дозволяє подолати еколого-правовий нігілізм у суспільстві, формує процес вироблення й засвоєння суб'єктом певних норм поведінки по відношенню до природи, а правопорядок є тим юридичним результатом, до якого прагне й державна влада, і всі суб'єкти права.

В. І. Данилов-Данільян підкреслює, що при всіх нескінченних винаходах науково-технічного прогресу (НТП) серед них немає жодного, який дозволив би регулювати навколишнє середовище на Землі: «Якщо простежити ланцюжок усіх послідовно зроблених дій у будь-якій технології, то природоохоронний ефект, який вона дає, обов'язково виявиться менше екологічного збитку, який вона завдає. Тому головна робота – не з технікою, а із свідомістю людини» [6].

На думку І. В. Кряж, актуальним завданням сучасної науки є вивчення психологічної регуляції поведінки, релевантної проблемам антропогенних змін в екосфері. Автор

відмічає, що екологічно релевантна поведінка суб'єкта реалізується в рамках соціально-економічної системи, яка спрямована в цілому на зростання матеріального споживання, яке досягається за рахунок руйнування екологічного оточення. Така поведінка, з одного боку, забезпечує суб'єкту доступ до життєвих ресурсів, але з іншого – включається у процес антропогенного руйнування основи існування людства. І. В. Кряж звертає увагу на те, що екоруйнівна або екозберігаюча спрямованість поведінки визначається внутрішньою позицією, якої дотримується суб'єкт при визначенні завдань життєзабезпечення та екологічної позиції.

Одним з видів екологічної релевантної поведінки, як стверджує автор, є безпосередня взаємодія з природним середовищем, яке розгортається в різних формах: пізнавальній, естетичній, практичній, природоохоронній, прагматичній, споживчій. Відповідно до концепції І. В. Кряж, екозберігаюча чи екопотребнісна взаємодії з природою повинні задаватися екологічною позицією суб'єкта, розкриваючись через співвідношення біосферних та грошово-економічних смислових диспозицій, що зумовлюють актуалізацію тих або інших установок особистості по відношенню до природи [11].

Важливу роль у регулюванні правової поведінки людини в питаннях природокористування і природоохоронної діяльності відіграє розуміння залежностей здоров'я як окремої людини, так і усього людства від стану навколишнього середовища. У контексті цієї проблеми є необхідним розвивати потребу особистості вести здоровий спосіб життя, який є одним з критеріїв ефективності екологічної освіти та виховання.

Як зазначають В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон, «відповідальність в екологічному праві є важливим складовим елементом правового забезпечення раціонального природокористування, відновлення екологічних об'єктів і охорони довкілля, яка, в свою чергу, має на меті покарання винних, припинення й попередження порушень законодавства в галузі природокористування й охорони навколишнього середовища, а також поновлення порушених прав власників природних ресурсів і природокористувачів тощо. Законодавство України встановлює дисциплінарну, адміністративну, цивільну і кримінальну відповідальність за порушення екологічного законодавства» [16, с. 595].

Дисциплінарна відповідальність являє собою різновид юридичної відповідальності, що настає за еколого-правові проступки, що пов'язані з неналежним виконанням службових обов'язків посадової особи. Законодавство України не встановлює конкретного переліку дисциплінарних проступків у галузі екології, за які настає дисциплінарна відповідальність. Видами дисциплінарних стягнень згідно ст. 147 Кодексу законів про працю України, є догана і звільнення [10].

У сфері екологічного права дисциплінарна відповідальність настає за екологічні правопорушення, вчинені працівником у процесі виконання ним службових обов'язків, встановлених правилами, статутами, положеннями, правилами внутрішнього трудового розпорядку. Така відповідальність може бути застосована до правопорушника лише адміністрацією підприємства або керівництвом фірми, крім керівників структурних підрозділів і головних спеціалістів, які не належать до адміністрації. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2012 року № 666 затверджено «Порядок проведення службового розслідування стосовно державних службовців» у разі: невиконання або неналежного виконання ними службових обов'язків; перевищення своїх повноважень, що призвело до людських жертв або заподіяло значної матеріальної чи моральної шкоди громадянину, державі, підприємству, установі, організації чи об'єднанню громадян тощо. Дисциплінарне стягнення може накладатися за правопорушення незалежно від настання екологічних наслідків лише за формальним складом, тобто за одним лише фактом вчинення правопорушення [18].

В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон наголошують на тому, що «адміністративна відповідальність у сфері екології настає за скоєння еколого-правових проступків. Адміністративні стягнення покладаються на юридичних і фізичних осіб, що мають різний статус: посадових осіб, громадян за порушення загальнообов'язкових правил поведінки, загального порядку щодо використання природних ресурсів, охорони навколишнього середовища й забезпечення екологічної безпеки, встановлених для всіх громадян, незалежно від місця і характеру їх роботи» [16, с. 596].

Таким чином, екологічна свідомість особистості являє найвищий рівень відображення індивідом навколишньої дійсності, навколишнього середовища, гармонійне існування та взаємодію людини та природи. Сформована еколого-правова свідомість особистості дозволяє їй сприймати навколишній світ і себе саму в цьому світі як елемент єдиної екосистеми. Метою взаємодії з навколишньою природою є максимальне задоволення як потреб людини так і вимог усього навколишнього простору.

У дослідженні під еколого-правовою свідомістю особистості визначена індивідуальна, неповторна ціннісно-смилова система побудови та інтерпретації екологічної реальності, планування особистісної поведінки та діяльності по відношенню до навколишнього середовища. Еколого-правова свідомість є певним рівнем особистісної свідомості, що вміщує психологічні здатності, які забезпечують включення особистості у процес регуляції та саморегуляції еколого-правової діяльності, орієнтації та самоорієнтації в навколишньому просторі. Перспективами подальшого дослідження є розробка та реалізації розвитку еколого-правової свідомості у різних сферах діяльності особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акопов Г. В. Проблема свідомості у психології. Вітчизняна платформа. С.: Вид-во РНЦ РАН-СамІКП, 2002. 206 с.
2. Білоус О.В. Психологічні характеристики екологічності свідомості особистості: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2006. 18 с.
3. Вернадський В. І. Філософські думки натураліста: збірка до 125-річчя від дня народження / перед. А.Л. Яніша та ін; прямуєчи. І.М. Мочалова, К. П. Флоренська. М.: Наука, 1988. 519 с.
4. Вершок І. Л. Про екологічну правосвідомість. *Держава право*. 2003. № 3. С. 42–50.
5. Гагарін А. В., Турчаєва Р. А. Екологічна свідомість майбутніх спеціалістів: теоретико-методологічні аспекти розвитку: навчально-методичний посібник. М: Вид-во МААН, 2008. 36 с.
6. Данилов-Данільян В. Траєкторія екологічної думки на шляху до сучасного розуміння біосфери. *Наука та життя*. 2010. № 3. С. 2–11.
7. Євтеєв І. А. Екологічна свідомість як елемент екологічної культури: автореферат дис. ... кандидата культурології: 24.00.01. Челяб. держ. акад. культури та мистецтва, Ч., 2004. 22 с.
8. Зінченко В. П. Світи свідомості та структура свідомості. *Питання психології*. 1991. № 2. С. 16–36.
9. Зінченко В. П., Моргунов Є. Б. Людина, що розвивається. Нариси психології. М: Тривола, 1994. 252 с.
10. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. Ст. 147.
11. Кряж І. В. Психологія глобальних екологічних змін: монографія. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. 512 с.
12. Леонтьєв А.М. Діяльність. Свідомість. Психіка. М: Наука, 1982. 340 с.

13. Львовичкіна О. М. Основи екологічної психології: навч. посіб для студ. вузів. Київ: МАУП, 2004. 136 с.
14. Набочук О. Ю. Теоретичний дискурс у проблему структури екологічної свідомості особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. 2014. Вип. 26. С. 93–97.
15. Панов В. І. Введення в екологічну психологію: навчальний посібник / 2-ге вид., Перероб. та дод. М: НДІ Шкільних технологій, 2006. 184 с.
16. Правознавство: підручник / В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон та ін.; за заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. Київ: КНЕУ, 2003. 767 с.
17. Пригара О. В. Формування екологічної правосвідомості. *Розвиток правової свідомості сучасного суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, 6 жовтня 2009р. Тернопіль: Україна, 2009. Ч. II. С. 80–83.
18. Про затвердження Порядку проведення службового розслідування: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2012 року № 666.
19. Романова М. К. Особливості структури екологічної свідомості дорослої особистості. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, I (7), Issue: 14, 2013. С. 270–275.
20. Рубінштейн З. Л. Основи загальної психології. Спб: Пітер, 2000. 712 с.
21. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи: монографія. Київ: Вид. дім «Слово», 2004. 440 с.
22. Турчаєва Р. А. Розвиток екологічної свідомості майбутніх спеціалістів: дисертація ... кандидата психологічних наук: 19.00.13. М., 2008. 208 с.

REFERENS

1. Akopov, G. V. (2006). Problema soznaniya v psihologii. Otechestvennaya platforma. S.: SNTs RAN-SamIKP [in Russian].
2. Bilous, O. V. (2006). Psykholohichni kharakterystyky ekolohichnosti svidomosti osobystosti. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Vernadskiy, V. I. (1988). Filosofskie myisli naturalista: sbornik k 125-letiyu so dnya rozhdeniya. M.: Nauka, [in Russian].
4. Vershok, I. L. (2003). Ob ekologicheskome pravosoznanii. *Gosudarstvo i pravo*, 3. 42–50 [in Russian].
5. Gagarin, A. V., Turchaeva, R. A. (2003). Ekologicheskoe soznanie buduschih spetsialistov: teoretiko-metodologicheskie aspekty razvitiya. M.: MAAN [in Russian].
6. Danilov-Danilyan, V. (2010). Traektoriya ekologicheskoy myisli na puti k sovremennomu ponimaniyu biosferyi. *Nauka i zhizn*, 3. 2–11 [in Russian].
7. Evteev, I. A. (2004). Ekologicheskoe soznanie kak element ekologicheskoy kulturyi. *Candidate's thesis*. Chelyab. gos. akad. kulturyi i iskusstva, Chelyabinsk [in Russian].
8. Zinchenko, V. P. (1991). Miryi soznaniya i struktura soznaniya. *Voprosyi psihologii*, 2. 16 – 36. [in Russian].
9. Zinchenko, V. P., Morgunov, E. B. (1994). Chelovek razvivayuschisya. *Ocherki psihologii*. M.: Trivola [in Russian].
10. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy: zakon Ukrainy vid 10 hrudnia 1971 roku № 322-VIII. (1971). Vidomosti Verkhovnoi rady URSR [in Ukrainian].
11. Kryazh, I. V. (2012). Psihologiya globalnyih ekologicheskikh izmeneniy: monografiya. Harkov: HNU im. V. N. Karazina [in Russian].
12. Leontev, A. N. (1982). Deyatelnost. Soznanie. Psihika. M.: Nauka [in Russian].
13. Lovochkina, A. M. (2004). Osnovy ekolohichnoi psykholohii: navch. posib dlia stud. vuziv. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].

14. Nabochuk, O. Yu. (2014). Teoretychnyi dyskurs u problemu struktury ekolohichnoi svidomosti osobystosti. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Psykhologhiia i pedahohika»*. 26. 93–97 [in Ukrainian].
15. Panov, V. I. (2006). *Vvedenie v ekologicheskuyu psihologiyu: uchebnoe posobie*. M.: NII Shkolnyih tehnologiy [in Russian].
16. Opryshko, F. P. Shulzhenko, S. I. Shymon ta in (2003). *Pravoznavstvo: Pidruchnyk*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
17. Pryhara, O. V. (2009). Formuvannia ekolohichnoi pravosvidomosti. *Rozvytok pravovoi svidomosti suchasnoho suspilstva*. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii, 6 zhovtnia 2009. Ternopil: Ukraina [in Ukrainian].
18. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 25 lyupnia 2012 roku № 666. Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia sluzhbovoho rozsliduvannia (2012, 25 July) [in Ukrainian].
19. Romanova, M. K. (2013). Osoblyvosti struktury ekolohichnoi svidomosti dorosloi osobystosti. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, I (7), Issue: 14*, 270–275 [in Ukrainian].
20. Rubinshteyn, S. L. (2000). *Osnovy obschey psihologii*. SPb.: Piter, 2000 [in Russian].
21. Skrebets, V. O. (2004). *Ekolohichna psykhologhiia u viddalenykh naslidkakh ekotekhnohennoi katastrofy: monohrafiia*. Kyiv: Vyd. dim «Slovo» [in Ukrainian].
22. Turchaeva, R. A. (2008). *Razvitie ekologicheskogo soznaniya buduschih spetsialistov. Candidate's thesis* [in Russian].

Бібліографічний опис для цитування:

Кобець О. В., Лантух В. В. Психологічні особливості розвитку еколого-правової свідомості особистості. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 28–38.